

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ

ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ XIII

СРЕБЪРЕН ПРЪСТЕН С МОНОГРАМ СЪС ЗАТВОРЕНА СВАСТИКА И ПРАБЪЛГАРСКАТА ТИТЛА КАНА

Мариана Минкова, Иван Иванов

В статията се публикува пръстен, произхождащ от района на град Шумен (обр. 1). През месец февруари 2015 г. той е откупен¹ и подарен на РИМ – Стара Загора, където е заведен във фонд «Средновековна археология» под номер ЗСз799. Пръстенът е лят, съдържа 95 % сребро със следи от златно покритие². Диаметър на халката 2.0 см, тегло 3.73 гр. Халката е с овална, издължена плочка, ограничена с продълговата рамка, в която е вписан монограм, със затворена свастика, съдържащ прабългарски знаци (обр. 1). Халката е вторично срязана на срещуположния край на плочката.

В рамките на Балканския полуостров затворената свастика се свързва с територията, населявана от прабългари (обр.2). Към краищата на затворената свастика върху пръстена са прикрепени четири знака, които имат вид на салтовомаяцки букви, описани от Турчанинов (Турчанинов 1971, 66; Турчанинов, 29-35). Голяма част от салтовомаяцките букви се срещат и сред прабългарските рунни знаци. Посочените признаци позволяват пръстенът да се причисли към прабългарската аристокрация или владетеля през езическата епоха на Първото българско царство. За сравнение е показан прабългарски пръстен от Мадара с отворена свастика (обр. 3).

Две са групите според начина на изработка и вида на халката, на които Р. Рашев (Рашев, 2008, 165-166) разделя пръстените, принадлежащи на прабългарската аристокрация. Първата група включва три лѐти златни пръстена със затворена халка, а втората съдържа множество шамповани пръстени с отворена халка. Характерно е разнообразното съдържание на знаците и украсата на пръстените. Летият златен пръстен от Шуменско съдържа надпис с гръцки букви ΤΟΥΤΑΤ ΔΑΚΤΥΛ ΤΙΔΟΑΡΧ, преведен «този пръстен даде архонтът»

Обр. 1. Лят, сребърен и позлатен пръстен от Шуменско.

(Бешевлиев, 1979, 236-237, № 88, обр. 188). Вторият златен пръстен от Шуменско (Венедиков, 1995-1997. 93-97; Венедиков, 2002, 23-24) съдържа множество рунни знаци, част от които наскоро бяха обяснени като знаци на 12-те месеца в прабългарския календар, а двата странично поставени знака като знаци на Слънцето (+) и Месеца (Э), посочващи дните на зимното и лятно слънцестоене (Иванов, Минкова 2014, 297-299). Златният пръстен от Мътница, открит на 10 км от Плиска (Mavrodinov 1943, 86-87, 49), съдържа украса с превързана палмета (Станилов 2006, 190, 1).

Разнообразни са и знаците от шампованите пръстени с отворена халка. Тази група пръстени се смятат за основен тип през VIII-IX в. Те са с овална, елипсоидна или ромбовидна плочка, върху които почти винаги присъстват различни изображения (Fiedler 1992, 180-182, 40; Станилов 2000, 300-306). Според големината и формата на плочката се обособяват две подгрупи.

Първата подгрупа включва пръстени с голяма елипсоидна плочка (3 – 4 cm), различно украсена чрез цизелиране. Върху пръстена от Нови пазар (Станчев, Иванов 1958, 102, т. XXV/7) са шамповани безредно кръгчета. Върху пръстена от Върбяне (Рашев 1997, 180-185) е оформена симетрична фигура от листа, фонът около която е пунциран. Върху плочката на златния пръстен от Видин (Станчев, Иванов 1958, 102, обр. 28) е връзан рунен знак, а върху пръстените от Мировци (Рашев 2008, 166), Дългопол (Лазаров 2001: № 173) и Престовац (Сърбия) (Mavrodinov 1943: 81-82, fig. 43/2) – известния знак «ипсилон с двете хасти». Върху пръстен от Мадара, съхраняван в музея на град Балчик е изобразена свастика, центрирана върху квадрат.

Обр. 2. Прабългарска затворена свастика от Преслав – X в. (1), Мурфатлар – X в. (2), с. Добърско (3) и пещера от Врачанско (3).

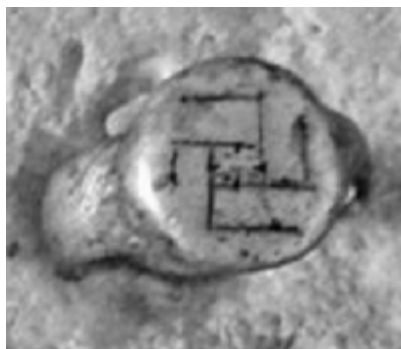
Втората подгрупа съдържа малки пръстени, чийто плочки са овални или ромбовидни с дължина до 2 – 2.5 cm. Съдържат разнообразна украса, нанесена чрез изчукване върху матрица. Групата пръстени от селището при Голямата базилика и обект 31 в Плиска са украсени с листа (Георгиев 1993: обр. 29, 30). Пръстенът от Хитово (Йотов 1997: т. V/3; VI/3) е украсен с пресичащи се линии, образуващи ромбове, чийто център е посочен с точка. Останалите пръстени произхождат от некрополи северно от р. Дунав и се датират не по-рано от началото на IX в. Украсени са с точки, кръгчета и линии, оформящи кръст, като един от тях е украсен със спирала.

По начина на изработка представеният по-горе пръстен от Шуменско спада към първата група лети пръстени, класифицирани според Р. Рашев (Рашев 2008, 165-166). Допълнителна информация за произхода и времето на изработка на пръстена дава анализа на фигурата върху плочката (обр. 4). Плочката е ограничена от продълговатата рамка (обр. 4, поз. 2), в центъра на която се откроява кръст (обр. 4, поз. 3). Ако присъединим към кръста част от съседните отсечки се получава фигура (обр. 4, поз. 4), известна като затворена прабългарска свастика (Дончева-Петкова 1980). Този знак е изписан като графит върху църква от Преслав (X в.), в скалните църкви в Мурфатлар (X в.) (наоса на църква В4), върху преизползван камък в църквата в с. Добърско (Димитров 2008, 3), в пещера от Врачанско и др. (обр. 2). Открива се и върху дъно на гърне от мартириума в Плиска (Георгиев 1993, 21; обр. 15/е), върху дъното на глинен съд от средновековен некропол до село Кастелу (район Меджидия, Румъния) (Иванов 2006) и върху амфора, намерена в местността Палеокастро до гр. Поморие (Тутхон) (№ 2836 в РИМ Бургас, лично съобщение на Константин Господинов). Средновековните богомилите в Босна, които са наслед-

ници на българското богомилство също са използвали отворена и затворена свастика (Куцли 2012, 123, фиг. 114-117).

Затворената свастика³ е рядко срещан вариант на широко известния знак «отворена свастика» ☩ ☩, дъвен соларен символ при много, най-вече индоевропейски народи – индоарии, скити, сармати, римляни, траки, етруски. Прабългарите от предхристиянската епоха също използват обикновената, отворена свастика (обр. 3).

От горното може да се заключи, че обнародваният пръстен представлява първи образец от елитарното прабългарско изкуство, в който е използвана затворената свастика. Този образец показва, че не само обикновеното население, но и прабългарската аристокрация възприема затворената свастика като свой важен, религиозен символ.

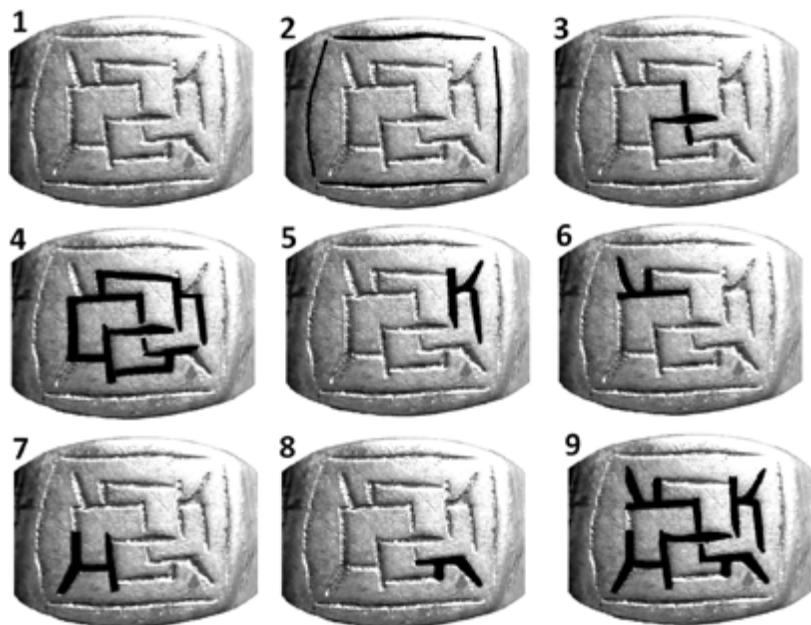

Обр. 3. Прабългарска отворена свастика върху пръстен от Мадара.
Исторически музей Балчик.

По-внимателното запознаване с фигурата върху плочката откроява четири знака, закрепени към външните страни на свастиката. Това са знаците К (обр. 4 – поз. 5), F (обр. 4 – поз. 6), Н (обр. 4 – поз. 7) и F (обр. 4 – поз. 8).

За целите на настоящето изследване е необходимо да се обсъди хипотезата, че фигурата, изградена от кръста в центъра, заедно с посочените периферни знаци К, F, Н и F (обр. 4, поз. 9) образува класически монограм, т.е., това е име или титла, изписани върху раменете на кръст. Прабългарското елитарно изкуство познава и използва класическия римски и византийски монограм. Трите златни пръстена, намерени в гроба на Кубрат до с. Мала Перещепина, Украйна съдържат монограми с имената и титлите на Кубрат, изписани с гръцки

букви: *На бат Кубрат патриций*, *На Кубрат патриций* и *На Кубрат*. Върху гърдите на сребърен орел, намерен в с. Вознесенка, Украйна, е изобразен монограм с гръцки букви, изписващи името *Еспор* (на ирански «орел»), съвпадащо с Испор цар – името на Аспарух от Анонимната българска хроника от XI в. Известен е и монограм на княз Борис I (852-889, +893), изписан като графит в северната кула на «Кръглата църква» във Велики Преслав (Гошев 1961, 48-50). На тази основа може да се приеме, че посочената по-горе фигура представлява монограм. Допълнително доказателство намираме и във факта, че четирите знака на фигурата – К, F, H и F съвпадат с букви от кирилицата, гръцката и латинската азбуки или с рунни знаци, т.е., могат да бъдат фонемни (букви), всяка с точно определена фонетична стойност, заедно изписващи цяла дума – име или титла.

Обр. 4. Анализ на плочката на пръстена: 1) общ вид, 2) външна рамка, 3) кръст в центъра, 4) затворена свастика в центъра, 5) знак К към първото рамо на кръста, 6) знак F към второто рамо на кръста, 7) знак H към третото рамо на кръста, 8) знак F към четвъртото рамо на кръста, 9) монограм образуван от централния кръст и буквените знаци KFHF.

Възможният прочит на думата се улеснява от факта, че от четирите букви единствено К се откроява ясно като възможно начало на думата, защото е изписана самостоятелно, без никакви допълнителни черти. Останалите три букви съдържат по една допълнителна черта, използвана за очертаване на свастиката. Може да се посочи и още едно важно обстоятелство, улесняващо прочита. Ако буквата К е начало на думата, то прочитът става независим от посоката на четене, обратно или по посока на часовата стрелка. И в двата случая се чете една и съща дума – KFHF (обр. 5).

Вторият проблем е видът на писмената система, към която принадлежат буквите. Въпреки външното подобие, най-вероятно буквите не са нито гръцки, нито латински, защото прочитът на думата с тяхна помощ е безсмислен. За вида на буквите можем да съдим по датировката на пръстена, периода IX – X в., когато наред с гръцкото писмо, в България започват да се употребяват масово като букви и т.н. рунически знаци, както поединично, така и групово. На различни места в дн. Северна и Северо-Източна България и Добруджа, най-вече в скалната църква при град Басараб (Мурфатлар) са намерени близо 100 надписа с подобни прабългарски знаци. Още първите техни изследователи К. Шкорпил, В. Бешевлиев и др. смятат, че това са буквени знаци от някаква прабългарска азбука. Днес се правят многобройни опити за тяхното систематизиране и прочит (Добрев 2002; Войников, 2011; Овчаров, 2014). Най-успешна и исторически най-добре обоснована е връзката на тези прабългарски знаци с т. н. донско-кубанска (алано-касожка) писменост, характерна най-вече за салтово-маяцката култура, изградена от местното прабългарско и аланско население (аси, яси) в периода VII – X в. в района на реките Дон и Северски Донец. Тази писменост е изследвана подробно от Г. Турчанинов, който определя фонетичното съдържание на около 20 донско-кубански буквени знака, някои от които се срещат в различни варианти. Той стига до извода, че според начина на изписване и фонетичната си стойност тези знаци са преки варианти на финикийското писмо и неговите арамейски производни (Турчанинов 1971, 66; Турчанинов 1990, 29-35). Това обяснява тяхното подобие с някои гръцки и латински букви. Авторите на настоящото съобщение използват фонетичните транскрипции на тези знаци, определени от Г. Турчанинов, за разчитането на няколко прабългарски надписа, включително и надписите върху бронзовата розета от Плиска (Иванов и Минкова, 2009; Иванов 2006, 225-234; Иванов 2007, 104-110). На основа на тези транскрипции посочения израз KFHF се чете «**кана**». Всъщност, тук проблемният знак е F,

който в донско-кубанското писмо отговаря на гръцката, латинска и кирилска буква А, докато знакът К съвпада по фонетична стойност със същия знак от трите азбуки – гръцка, латинска и кирилска. Знакът Н съвпада със същата буква от кирилската азбука (Н) и е близък до съответната буква от гръцката и латинска азбука (N).

Обр. 5. Монограм, изобразен върху пластината на пръстена (в ляво) и неговият прочит (в дясно) като KFHF (КАНА).

Прочитът «кана», изглежда сполучлив пред вид на сериозните възможности за неговото етимологизиране на прабългарска основа. Формата «кана» е най-вероятно титла, а не име, защото се среща като самостоятелна дума в няколко сложносъставни прабългарски титли: βαγατουρ **кана** (надпис № 78 по Бешевлиев (Бешевлиев 1981, 67-68), **кана** βοιλα колоβρον (надпис № 14:140-141), Μιχαίλ βαγατουρ **кана** ι ρ(ι)τχθυνοζ и Ιωαννη βαγατουρ **кана** η ρ(ι)τχθυηνω (Йорданов 2009, 38-83) както и в титлата сапна taban (сгрешена форма на **сапна** tarkan) (Моравcsik, II, 355). Формата «кана» се среща и в началото на сложносъставната титла ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΓ на Омуртаг (814-831) и Маламер (831-836).

Като самостоятелна титла формата «кана» досега не е документирана. Представеният пръстен е първо и пряко доказателство, че «кана» е ползвана като самостоятелна титла от български благородник. В. Бешевлиев посочва, че »формата кана, вместо очакваната кан не е ясна и не може да се тълкува задоволително от гледище на тюркските езици» (Степанов 1999, 81-82). В тази връзка Бешевлиев предполага, че «кана» се отнася за лица, подчинени на владетеля, а самият владетел е ползвал тюрско-монголската титла khan (каан, кан, хан). Като доказателство той привежда фактът, че Анонимната унгарска хроника титулова Крум (800-814) с подобна, силно латинизирана титла – Keanus Magnus, в която формата Keanus може да се

приеме като латинизиран вариант на *khan*. В ранното средновековие (VI – XIII в.) обаче тюркската титла *khan* има твърде нисък статус и се отнася за вожд на племе (*il khan* «племенен вожд»), а владетелят носи титлата *хакан* «хан на хановете». При българите титлите *хакан*, а също и *khan* не са засвидетелствани.

Имайки пред вид горните факти, формата *Keanus* може да се представи като латинизиран вариант на самостоятелната титла *кана* (*κανα*, *sanna*, *KFHF*). Приведената по-долу етимология⁴ за титлата *кана* извежда нейното най-вероятно значение *старей*, *старейшина*, *elder*, *senior*, *sire*, *αρχων*, което позволява нейната употреба като титла за висшестоящо лице, включително и за владетеля. В случая, когато най-висшестоящото лице няма друга, по-специална титла, то се отличава от останалите носители на тази титла чрез формата *Keanus Magnus* «велик, голям кана». Подобен е примерът с персийската титла *шахиншах* (шах на шаховете), на тюркската *хакан* (хан на хановете) и на славянската *велик княз* (княз на князете)⁵.

Българските владетели до Крум вероятно са носели домашната титла *кана* «старей, архон, *elder*, *sire*, *senior*», която в гръкоезичните надписи е превеждана закономерно като архонт. За да подчертаят нарасналата си власт и авторитет, Крум и неговите наследници въвеждат в употреба по-разширената владетелска титла – *ΑΡΧΟΝ ΥΒΗΓΗ* (надпис на Крум от с. Маломирово, област Ямбол) и *ΚΑΝΑΣΥΒΗΓΗ* – титла на Омуртаг (814-831) и Маламер (831-836). Подобни титли са документирани и при аварите, с тази разлика, че названието за владетел (*ΑΡΧΟΝ*, *ΚΑΝΑΣ*) е заменено с *canis* и *каган* (*chaganus*, *caganus*, *каганъ*). Този паралелизъм между прабългарските и аварските титли позволява да се направи заключението, че сложносъставната титла *ΚΑΝΑΣΥΒΗΓΗ* се разделя семантично на *ΚΑΝΑΣ* «старейт, архонтът, *the elder*» и *ΥΒΗΓΗ* «от бога», както е буквално преведено в съпътстващата гръцка фраза *εκ Θεου αρχων* (Иванов 2011, 212-223).

Интересно е, че подобна дума ❀ «канна», изписана с по-ранни варианти на посочените в пръстена салтово-маячки руни, се среща и върху три от съдовете на съкровището от Наги сент Миклош (Турчанинов 1990:132-138). Върху един поднос тя е включена в сложен израз, а върху два съда за пиене е изписана самостоятелно. Досега не е посочено задоволително значение на тази дума, но наличието и върху пръстена от Шуменско посочва, че тя може да означава титла. Сравнението между двата записа на думата вероятно датира пръстена като по-късен по отношение на съдовете от Наги сент Миклошкото съкровище, но по-ранен от времето на Омуртаг.

В заключение, пръстенът от Шуменско вероятно е бил призежание на български благородник (възможно самия владетел) от предхристиянската епоха, носещ титлата KFHF (κανα, canna, keanus) с вероятно значение «архонт, старейшина, senior».

ЛИТЕРАТУРНИ ИЗТОЧНИЦИ:

- Бешевлиев В. Прабългарски епиграфски паметници. София, 1981.
- Венедиков И. Един изключителен паметник. – В: Нумизматика и Сфрагистика, IV, 1995 – 1997, 93–98
- Венедиков И. Златен пръстен с рунни знаци. В: Авитохол, 2002, 22-24
- Войников Ж. Алано-древнобългарското писмо. Велико Търново, 2011.
- Георгиев П. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. София. 1993
- Гошев И. Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X век. С. 1961, 48-50
- Димитров Б. Църквата в село Добърско. НИМ. 2008
- Добрев П. Да изтръгнеш слово от камъка. За какво разказват свещените надписи на езика на Аспарух. ИК Галик, 2002.
- Добрев П. Сага за древните българи. Кама. 2005.
- Дончева-Петкова Людмила. Знаци върху археологически паметници от Средновековна България – VII-X в. С.1980 г.
- Иванов И. Т. Върху значението на владетелските титли ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ и ΚΑΝΙΣΑΥΚΙ при прабългари и авари. В: Оттука започва България. Материали от Втората национална конференция по история, археология и културен туризъм «Пътуване към България» – Шумен, 14-16.05.2010 година, Шумен, 2011, 212-223.
- Иванов И. Т. Изследване върху прабългарските названия на планетите-богове съгласно розетата от Плиска. В: Епохи. Велико Търново, XIV, 2006, 1-2, 225-234.
- Иванов И. Т. Изследване върху прабългарските названия на планетите-богове съгласно розетата от Плиска и раннохристиянски надпис от Северна Добруджа. В: Анали, 2007, 1-3, 104-110.
- Иванов И. Т., М. Минкова. За четенето на един рунен надпис от Мурфатлар – Северна Добруджа. В: EURIKA. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovaе. София. 2009, 297-299.
- Иванов Панайот. Прабългарски рунически надписи, открити в Добруджа. 2006. Науч. съобщ. на СУБ клон Добрич, т. 8 – Електронна версия.

Йорданов И. България и Византия (864-971). Приноси на сфрагистиката. В: Пътуванията в Средновековна България. Материали от Първата национална конференция "Пътуване към България. Пътуванията в Средновековна България и съвременният туризъм". Шумен, 8-11. 05. 2008 г. Велико Търново. 2009, 38-83.

Йотов В. Ранносредновековни некрополи в Хитово № 2 и №3 (нови данни). – ППИК, 2, 1997, 101-108.

Кутенков П. И. Ярга-свастика-знак русской народной культуры. Санкт Петербург. 2008.

Куцли Рудолф. По следите на богомилите. Изкуство, история, символи. Издателство Orgon. София. 2012. Превод от немски Светослав К. Коев. Преводът е направен по: Rudolf Kutzli. Die Bogumilen, Urachhaus Verlag.

Лазаров Л. Исторически музей Дългопол. Древен бронз (каталог) Варна. 2001.

Разторгуева В., Дж. Эдельман. Этимологический словарь иранских языков. Москва. 2007, III.

Рашев Р. Българската езическа култура, VII–IX в. София, 2008.

Станилов 2006: Ст. Станилов. Старобългарски пръстени с отворена халка. – В: ГДА-НБУ, IV-V, 2006, 300-306.

Рашев Р. Пръстенът от Върбяне. – ППИК, 3, 1997, 180-185.

Станилов Ст. Художественият метал на българското ханство на Дунав 7 – 9 век (Die Metalkunst des Bulgarenkhanats an der Donau 7. – 9. Jh.) София – Sofia, 2006.

Станчев Ст., Ст. Иванов. Некрополът до Нови пазар. София.

Степанов Цв. Власт и авторитет в ранносредновековна България, София, 1999.

Турчанинов Г. Древние и средневековые памятники осетинского письма и языка. Владикавказ, 1990.

Турчанинов Г. Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европы. Ленинград. 1971.

Anonymi Belae Regis notarii. De gestis Hungarorum libery St. Endlicher. Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Leipzig, 1931.

Fiedler U. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an den Unteren Donau. Bonn. 1992

MacKenzie D. N. A concise Pahlavi dictionary. Oxford University Press. 1986.

Mavrodinov N. Le trésor protobulgare de Nagyszentmiclós. Budapest. 1943.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹Авторите изказват благодарност на Димитър Казанджиев, от когото са закупили пръстена.

²Информацията за начина на изработка и материала от който е изработен пръстенът дължим на реставратора в РИМ Стара Загора Силвия Борисова.

³Същият вид затворена свастика е открита и върху средновековни (XII-XIII в.) археологически находки (дъно на гърне, прешлен на вретено) от тогавашните руски земи (Кутенков 2008, 345, рис. 59; 348, рис. 77 и 351, рис. 2). Както се знае, тези земи са поддържали тесни търговски връзки с Волжско-Камска България, което може би обяснява посочените находки.

⁴Подобна титла кана «старейшина, старей» се е срещала през ранното средновековие сред източноиранските и някои кавказки народи (Добрев 2005, 19). Среща се и в днешните ирански езици: кюрдски *kohna*; талишски *kanê*; гиландски *kanê*; пущу *kohne*; ягнобски *kuhna*; шугнански *kîna*; язгулемски *kana*; хуфски *kōna*; рушански *kōna*; санглийски *kūne*; сариколски *keno* «старейшина, вожд» (MacKenzie 1986:48). Тази титла се разглежда като застъпник на праиндоевропейския корен **sen-* «стар», застъпници на санскрит *śana* «стар, старец, старейшина»; авестийски *hapa* «стар»; староперсийски *hanata* «старост», арменски *hin* «стар»; гръцки *epos* «стар, последна година»; литовски *senas* «стар», *senis* «старец»; готски *sinēigs* «стар човек», *sinistra* «старец, старейшина»; староирландски *sen*, староуелски *hen* «стар». Особено важни са латинските когнати на корена **sen-*, от които са получени титли за уважение и благородство в много езици – *senex*, *senax* «стар, старец», *senilis* «старост», *senator* «член на сената», *senior* «човек с висок ранг и дълга служба, старейшина, господар, владетел, *sire* (от протонародния латински *senior* <*seior* <*sir*), от тук френското *sire*, испанското *señor*, португалско *senhor*, италианско *signor* «титла, поставяна пред името – господар, господин, благородник, влиятелен възрастен човек». На прагермански *kwinan* «остарявам» (Разторгуева, Эдельман 2007: 360-361).

Прабългарската дума сан «ранг, високо положение в обществото» има известно значение, но неясна етимология. Според нас тази дума е фонетично и смислово подобна на прабългарската титла кана и също може да е застъпник на посочения праиндоевропейски корен **sen-* носейки значението «старшинство».

⁵На старобългарски владетелската титла на Борис I Михаил се изписва **МИХАИЛЬ Δ ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ БОЛГАРСКИЙ**. «Велик княз» е била и титлата на владетелите в Киев.